

Komorjai László és a tapasztalat gordiuszi csomója¹

Komorjai László: *Idő és folytonosság. A tapasztalatfolyam fenomenológiája*

Budapest: L'Harmattan, 2017. 346 oldal. 3500 HUF

"Amikből keletkezésük van a dolgoknak, azokban lelik pusztulásukat is szükségszerűen, mert büntetést és jóvátételt fizetnek egymásnak jogtalankodásukért az idő rendje szerint",

(Anaximandrosz, B 1-es töredék)

„Ez volt a legjobb filozófiai könyv, amit az utóbbi évtizedekben olvastam – talán még Tengelyi könyveit is beleszámítva” – mondta Komorjai László könyvéről szóló könyvbemutatón² Szabó Zsigmond. A dicsérő szavak valóban nem megalapozatlanok vagy akár eltúlzottak: Komorjai könyve valóban legalábbis az egyik legjobb a filozófia műfajában. Fő témája a tapasztalat szerkezete általában, mindenekelőtt a tapasztalatban megjelenő újdonság fenomenológiai leírása. Ennek során a fő tájékozódási pont számára Edmund Husserl filozófiája, de ugyanígy alapvető szerzőknek számítanak nála Kant, Bergson és William James. Ezekből a gondolkodókból Komorjai a fenomenológiai motívumot emeli ki – ők négyen adják ki a tapasztalat „fenomenológiai kritikáját”-t.³ Komorjai könyve elsősorban a tapasztalat nem-jól fundált elméletét szeretné nyújtani: azt, hogy hogyan generálódnak a tapasztalatból a hétköznapi gondolkodás vagy a hagyományos filozófiai (és teoretikus) reflexió számára magától értetődőnek számító, rögzített-ként és feloldhatatlanként megjelenő ellentétek; s ezek az ellentétek hogyan alapozzák meg kölcsönösen, és teszik szükségszerűvé egymást. A műben visszatérő, az értekezés gondolatmenetének irányt szabó kitüntetett témák: a tapasztalati végtelen, a nyitottság, a körköröség, a differenciáció (szinkron differenciáció) fogalmai, illetve folytonosság és ugrás egymásba fonódó kettőssége.

A mű első fejezeteiben egy radikálisan aszubjektív, nem-egologoikus pozíció bontakozik ki, melynek témája kizárólag a minden tőle idegentől megtisztított megjelenés maga. Ez a törekvés figyelhető meg a szerző korábbi munkáiban is;⁴ és a jelen könyv első fejezetei ennek a megközelítésmódnak a legszisztematikusabb, leginkább végiggondolt kidolgozását nyújtják. Első közelítésben ezt a törekvést, ezt a szándékot a legjobban talán a „neutrális közeg” vagy

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj BO/00421/18/2 számú projektjének támogatásával készült.

² 2018. május 11., péntek. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Sophianum, (Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1., 1088).

³ Egy nekem szóló magánlevélben írta ezt.

⁴ Pl. Komorjai László: „Dedukció és intencionalitás”, in *Világosság*, 2, 2008, 47–62. „Doppler effektus”, in *Aspecto*, 2008/I, 33–52. „Egy «radikális» fenomenológia vázlata(i)”, in Kenéz László-Rónai András (szerk.), *A dolgok (és a szavak). A fenomenológiai kutatás kortárs problémái*, L'Harmattan kiadó, Budapest, 2008. 97–118, „Alak és adat”, in *Világosság*, 2010 tél. 93–106, „Az ego dialektikája”, in *Pannonhalmi Szemle*, XIX/2, 2011, 30–45. „A látszat genezise”, in *Aspecto*, 2011/I, 5–23. „A metafizika és a végtelen”, in *Magyar Filozófiai Szemle*, 59, (4), 2015, 78–96.

„neutrális mező” fogalmi fejezik ki. Ez azonban csak a kiindulópont. „Egologikus” és „neutrális” kettőssége a mű későbbi részeiben ugyanúgy egyoldalúnak fognak bizonyulni, mint minden más szembeállítás és kettősség; mint pl. a szubjektív-objektív dualizmus. Később a szerző egologikus és neutrális ellentétét is szeretné meghaladni.

Ami közelebbről a neutrálist mint abszolút kezdetet és végső vonatkozáspontot illeti: Komorjai éles kritikával illeti azokat az elképzeléseket is (mint a fundacionalizmus változatait), melyek szerint a tapasztalat alapja és kezdete egy „minden szempontból” differenciálatlan közeg vagy tiszta, illetve eredeti mező volna (pl. 249, 325sk). „Differenciált” és „differenciálatlan” szintén olyan szembeállításokként mutatkoznak meg, melyek egy valamennyire artikulált tapasztalati fázisban nyerik el értelmüket, és amelyek – az összes többi, alapvető (vagy kevésbé alapvető) ellentétéhez hasonlóan – kölcsönösen feltételezik és megalapozzák egymást. Egy áramló, önmagát strukturáló, struktúráit folyamatosan lebontó és újraépítő (destrukturáló és restrukturáló) folyamról van szó, mely folytonosan különbségeket termel; amelyben azonban differencia és indifferencia (azonosság) fogalmi, fenomenjei már szintén generáltakként, keletkezetteként bukkannak fel. Ezt az első (sőt: talán második, sokadik) pillantásra (is) furcsa képet próbálja meg érthetővé tenni a szerző a „szinkron differenciáció” fogalmával: mely a tapasztalat spektrum két vége felé egyszerre szétnyíló (ezért szinkron), egymástól kölcsönös függésben és feltételezettségben keletkező elemek, minőségek, kapcsolatok jelenségét jelölő, leíró kifejezés. A szinkron differenciációnak van egy hatványra emelt értelme is: mely szerint a különbségek folyamatosan generálódnak, mindig a különbségek termelődésének közepette vagyunk; *nincs első megkülönböztetés*.⁵

Komorjai felfogását egyfajta „episztémikus (vagy episztemológiai) egalitarizmussal” is jellemezhetnénk. Tagadja az abszolút értelemben vett hierarchikus képződményeket a tapasztalatban (80). Tagadja, hogy lennének a tapasztalatnak végső, tovább már nem elemezhető, atomisztikus alkotóelemei (mint például az érzetegységek), és hogy ezek jól leírható módon megalapoznának magasabb rendű adottságokat és viszonyokat; hogy tehát a tapasztalat világosan (és abszolút tekintetben) elkülöníthető elemekből és rétegekből épülne fel, vagy ilyenekre volna felbontható. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy Komorjai nem tagad mindenféle hierarchiát a tapasztalatban (a „hierarchia” szó éppenséggel a könyv egyik gyakran visszatérő fogalma, illetve elemzett jelenségek) – az abszolút értelemben vett hierarchiát tagadja. A Komorjai által

⁵ A különbségek relativizálásával függ össze, hogy Komorjai könyvében kimutatható a szemléltető ábrák egyfajta fejlődése, evolúciója. Az elején két lábon álló, a dualizmust kifejező ábrák (eleinte a kanti kettősségeket kifejezve), amelyek a bergsoni tartamot vagy james-i neutrális szférát (ezt az eredeti semleges közeget) megmutató képekhez mennek át, és végül a szinkron differenciáció különböző mozzanatait szemléletessé tenni hivatott ábrákhoz érkezünk meg.

vizsgált tapasztalatfolyamban is újra és újra hierarchikus viszonyokhoz érkezünk; ezek azonban nem lezárt, nem végleges (abszolút) érvényű hierarchiák, hanem éppenséggel – a további, közelebbi szemügyre vételek nyomán – nagyon is furcsa, sőt: *lehetetlen* jellegű képződmények. Egymásba hajló, egymásba átmenő escheri struktúrájú hierarchiák jelennek meg a Komorjai által kínált megközelítésmód számára. Mint az önmagába vezető escheri lépcső esetében.

A könyv mindenképpen problémacentrikusan halad előre; részben és sok helyen konkrét tapasztalatok filozófiai elemzésével. A szerző azonban időről-időre más filozófusok műveinek elemzéseire támaszkodva fejti ki saját álláspontját, (mindenekelőtt a fentebb említett négy szerző [Kant, Husserl, Bergson, James], közülük is azonban főként az első kettő [Kant és Husserl] munkáira támaszkodva). Kant és Husserl írásainak megvilágító erejű, értő és szerteágazó, gondos és szövegközeli olvasataival találkozunk. Magukból ezekből az elemzésekből is sokat tanulhatunk. Maguknak az egyes gondolkodóknak az eszmefuttatásai azonban végső soron a leginkább ugródeszkaként szolgálnak Komorjainak ahhoz, hogy eljusson saját elképzeléseinek világos és határozott megfogalmazásához. A könyv utolsó részében Komorjai matematikai, matematika-elméleti fejtegetésekkel igyekszik megvilágítani a tapasztalat bizonyos lényegi sajátosságait. Ezek talán a könyv legnehezebb részei.

Összességében azt lehet mondani, hogy Komorjai munkája az utóbbi évtizedekben született egyik legeredetibb filozófiai mű – nemzetközi összehasonlításban is. Viszont egy meglehetősen nehezen olvasható, erőt próbáló könyvről van szó, amit azonban – véleményem szerint – mindenkinek el kell olvasnia legalább egyszer, aki komolyan akar foglalkozni a tapasztalat filozófiai elméletével.

*

*„Mikor tanultunk meg például biciklizni: amikor először végig tudtunk gurulni egyedül a kihalt utcán?
Vagy amikor először jutottunk el a szomszéd kapujáig?” (13)*

A könyv négy nagy tematikus részből áll: az első a tapasztalatban jelentkező adottságokkal foglalkozik, illetve a tapasztalattal mint önadottsággal, a második a formával, a harmadik az anyaggal, és a negyedik – melynek fő témája a tapasztalatot keresztül-kasul jellemző cirkularitás – a tapasztalattal mint áramló folyamattal. Az első rész még viszonylag statikus elemzésekkel szolgál. A második a tapasztalatban megjelenő formális és konceptuális összefüggésekkel és struktúrákkal, végső soron magának a struktúrának mint olyannak a kialakulásával foglalkozik; a harmadik a tapasztalatban azonosítható bármiféle anyagi-tartalmi mozzanattal egyáltalán, végül a negyedik a tapasztalat kiküszöbölhetetlen dinamizmusát teszi láthatóvá, annak teljes világosságában: azt, hogy minden tartalom és forma, minden mozzanat és minőség, egymásból

keletkezik, és egymással egy elszakíthatatlan körköröség egységében kapcsolódik össze. Az egyes részek logikai rendbe illeszkednek; az egymást követő fejezetek olvasása során a tapasztalat dinamizálódását követhetjük nyomon; a (feltehetően) módszertani megfontolások miatt eleinte még többé-kevésbé rögzítettnek mutatott szerkezetektől elindulva a tapasztalat egy olyan képéig vagy stádiumáig, amelyben úgyszólván már semmi állandó nincs; (talán csak az áramlás maga, de annak állandósága is viszonylagosnak bizonyul).

Az első főrész alapvető témáit a fenomenológia többnyire hagyományosnak tekintett alapproblémái alkotják: szubjektum, intencionalitás (élmény és tapasztalat), objektum, valamint a rájuk vonatkozó hozzáférés (a reflexió) kérdése. Már ebben a részben is hangsúlyos szerepet tölt be a mű egyik központi, irányadó motívuma: a *végtelen* jelensége (25-27). Komorjai szerint a tapasztalat adottságai, fejleményei mind extenzív, mind intenzív értelemben végtelenek, azaz *minden irányban nyitottak*. Ez azt jelenti, hogy végtelenül továbbelemezhetők mind abban az értelemben, hogy az egyes konkrét megjelenés mindig újabb és újabb belső horizontokat, részleteket tár fel önmagával kapcsolatban, mind olyan módon, hogy a szóban forgó adottság folyamatosan árnyalódik bele más elemekbe és megjelenésekbe.

A tapasztalat alapstruktúrájának felvázolása, valamint a könyv egész gondolatmenetének megalapozása során további fontos pontot jelent a szerző számára a hagyományos ego-fogalom kritikája, mind Kantnál, mind Husserlnél. A tapasztalat, az élmény, mondja Komorjai, nem szorul rá az élmények hordozójaként felfogott egóra (Husserl), sem a szintézisek centrumának tekintett szubjektumra (Kant). A tapasztalatban éppenséggel képtelenek vagyunk rábukkanni egy ilyesféle szubsztanciális énre, és kiválóan meg is lehet magyarázni a tapasztalatot nélküle, (sőt, jobban, mint egy szubsztanciális vagy akár csak a szubsztancialitás képzetét felidéző, implikáló énnel). E tekintetben Komorjai sem a (relatív) korai Husserlt (*Logikai vizsgálódások*, 1900/01), sem Sartre-t (*Az ego transzcendenciája*, 1936) nem tartja elég radikálisnak – mint mondja, a korai Husserlnél éppúgy, mint Sartre-nál végső soron mégis a „tudat” fogalma fogja eljátszani az ego, a szubjektum szerepét. A korai Husserl és Sartre tapasztalat-fogalma, a szerző értelmezésében, még mindig nem eléggé semleges, nem elég hű tárgyához. Az ego, a szubjektum – Komorjainál –, a tapasztalat immanens, magának a folyamtnak az áramlásába, működésmódjába belesimuló mozzanatoknak bizonyulnak, amelyek szervesen összekapcsolódnak a többi mozzanattal, és nem különülnek el tőlük.

A szerző a végletes szembeállításokat relativizálja. Szubjektív és objektív magában a tapasztalatfolyamban megképződő, egymással kölcsönös függésben lévő mozzanatokként jelennek meg, amelyek egyúttal szervesen összefonódnak egymással. E tekintetben Komorjai tárgyalásmódja nagyon hasonló a kései Merleau-Pontyéhoz (az elemek egymástól kölcsönösen

függő keletkezését bemutató *A látható és a láthatatlan* filozófiájához), aki visszatérő szereplője a könyvnek. Van azonban egy lényeges különbség Merleau-Pontyhoz képest: az utóbbi a reflexió radikális kritikusaként lép fel, Komorjai pedig ezzel szemben éppen azt szeretné megmutatni, hogy milyen módon integráns és kiküszöbölhetetlen része a tapasztalatnak a *reflexió* (19). Az első rész egyik legnagyobb egysége, a harmadik fejezet, ennek megfelelően a reflexió fogalmára összpontosít. A jelen rész talán leglényegesebb fejtegetéseiről, valamint az egész mű egyik leglényegesebb gondolatmenetéről van szó, mely azonban mindenütt a korábbi elemzések eredményeire támaszkodik.

A reflexió három szokásosabbnak számító modelljét vázolja fel, melyek alapján megfogalmaz egy negyedik modellt, amely a könyv számára mértékadónak, meghatározónak számít majd. Az első a *teljes adekvációként* értett reflexió, mely az adekvát (illetőleg immanens) észlelés husserli koncepcióját mutatja be. Eszerint a reflexióban reflektált és reflexiós aktus egymással teljes fedésbe kerülhetnek; az adekvát észlelés a tárgyat a maga egészében nyújtja, úgy, hogy abban minden aktuálisan meg is jelenik, ami elvileg megjelenhet. Ebben a modellben a reflexió tárgya az élmény, mint immanens adottság – a tárgy, mint transzcendens létező, soha nem lehet adva maradéktalanul. Ez a felfogás a *Logikai vizsgálódások* modellje.

Komorjai értelmezése szerint 1904/05 körül, az Időelőadások törzsanyagának születésekor, az adekvát észlelés modellje alapvetően problematikusává vált Husserl számára. Ekkor körvonalazódik a második modell, melyet szerzőnk röviden „az időbeli csúszás” modelljének nevez (86-103). Eszerint a reflexió mindenkor bizonyos lemaradásban van a reflexióban megőrzöthöz képest, melyet lényegileg (a reflexióval szükségszerűen megképződő – egyúttal a reflexiót elvileg lehetővé tévő – időbeli távolságnál fogva) *inadekvátan* prezentál. Ebben a második modellben immanens és transzcendens abszolút különbsége az, ami eltéveszthetetlenül kérdésessé válik; ami átvezet egy harmadik modellhez, mely a jelen műben úgy jelenik meg, mint „az élmény mint tárgy modellje” (103-119). Ezeknek az eszmefuttatásoknak a középpontjában továbbra is az időtudattal kapcsolatos nehézségek és kihívások állnak. A reflexió ebben a harmadik modellben úgy jelenik meg, mint a lényegileg temporálisként felfogott tapasztalatfolyamban tárgyként felbukkanó, tehát tematikussá váló élményre irányuló tekintet.

Az időtudat husserli elméletében három, egymásra épülő szinttel van dolgunk: transzcendens, immanens és abszolút folyam (110). A közelebbi vizsgálat azonban azt mutatja, hogy ezek a szintek nem különíthetők el egymástól élesen; sőt, az immanenstől élesen megkülönböztetett abszolút folyam képzetére sincs szükségünk (117-118). Voltaképpen két folyam is elegendő, azonban ahogy a jelenségeket tovább tanulmányozzuk, azt kell látnunk, hogy ez a kettő

is (immanens és transzcendens) átszövi egymást, és egyetlen egység különböző, de folyamatosan egymásba olvadó mozzanataiként válnak láthatóvá. Komorjai szerint sem az egybeesésként, sem az utánanyúlásként, sem az élménytől való eltárgyasító/témává tevő eltávolodásként értelmezett reflexió fogalma nem kielégítő. Egy további megközelítésre van szükségünk.

Az egyes modellek mintegy dialektikus kapcsolatban állnak egymással: az egyik kellőképp következetes és körültekintő elemzése szükségszerűen elvisz bennünket a rákövetkezőhöz. A reflexió fentebb említett három koncepciójának kifejtése egy *negyediket* eredményez: a reflexió *forgás*-modelljét (119-124). Komorjai szerint az abszolút megkülönböztetésekre vagy a távolságteremtésre építő reflexió-fogalmak mind elháríthatatlan problémákkal terhesek, vagy ilyeneket implicálnak. Véleménye szerint az egész problémakör sokkal jobban kezelhető, sokkal plauzibilisebben tárgyalható, ha a reflexiót egyfajta, a tapasztalatban bejelentkező forgásként, fordulatként fogjuk fel; mely magának a tapasztalatnak a lényegi szerkezetét jellemzi, illetve annak működéséből fakad.

A tapasztalatban beálló fordulatként, illetve átfordulásként értett reflexiónak ez a fogalma, mely a tapasztalatnak mint olyanak a nélkülözhetetlen velejárója vagy jellemzője, nézetem szerint a reflexió hétköznapi, illetve teoretikusan is kimunkált fogalmainak – mint töprengő, elgondolkodó megállás, illetve módszertanilag tudatos tematizálás, tárgyivá tétel – a megelőlegező, illetőleg megalapozó jellegű felfogása; mely nem teszi azokat feleslegessé, hanem kialakítja és megszilárdítja elméletileg szükséges bázisukat. Komorjai felfogása a reflexió egy adekvát magyarázatát nyújtja, amely azonban – véleményem szerint – nem cseréli le a reflexió egyes, hagyományosabbnak számító elgondolásait, hanem azokra a megkerülhetetlen pontokra mutat rá, amelyeken ezek az elképzelések kiegészítésre és mélyebb megalapozásra szorulnak.

A következő (második) rész („A forma”) főhőse Kant; a rész leginkább az ő gondolatainak taglalására, e gondolatok a jelen munka szempontjából hordozott legfontosabb filozófiai implikációinak kibontására koncentrál. Kantnál a szubjektum bizonyos alapvető, eredeti módon megalkotott és egymástól elválasztott képességek révén vonatkozik a tárgyakra – amit Komorjai (a kanti) „képességmetafizikának” nevez (148-150, 157). Az értelem a fogalmak, az érzéki-ség pedig a szemléletek képessége. Az aktivitást Kant az értelem oldalára helyezi, míg az érzékiséget teljességgel passzívnak tartja – amit Komorjai egyébként kritizál (156). A szerző elemzéseinek fókuszában a fogalmiság, mint a tapasztalat formája áll.

A mű azt teszi kérdésessé, hogy szemlélet és fogalom, illetve a fogalom különböző típusai és szintjei valóban elszigetelhetőek-e úgy egymástól, mint azt Kant gondolja. Kantnál rétegződés, és ettől elválaszthatatlanul hierarchikus viszony van a fogalmak, az általánosság különböző fajtái (szintjei) között. Komorjai azt próbálja megmutatni, hogy a fogalmak, az általánosság

eltérő formái és fokai sehol nem szigetelhetők el hermetikusan egymástól, hanem a közelebbi vizsgálat azt mutatja (még magának a kanti szövegeknek a tanulmányozása során is), hogy az egyes szintek ezer szálon kötődnek egymáshoz, sőt: folyamatosan egymásba olvadnak, ahogy a fogalmiság különböző formái és módjai is. A fogalmiság mint olyan (mint a tapasztalat formája) épp így folyamatosan, kontinuos átmenetek során keresztül mosódik bele a szemléletbe. De ennek a résznek a tengelyét a fogalmiság alkotja.

Komorjaiban érvényesül egy kifejezett, kimondott metafizika-ellenes szándék, ami egyebek mellett a képességmetafizika bírálataiban is megnyilvánul nála. Ugyanakkor egyfelől azt gondolja, hogy a tárgyak kanti elemzését (ami már maga is fenomenológiai szemléletűnek mondható) le lehet választani a képességmetafizikáról, másfelől azt is sejteni engedi, hogy ennek a képességmetafizikának is vannak pozitív hozadékai, amennyiben szigorúan a képességekre vonatkozó belátások, megállapítások fenomenológiailag is igazolható hozadékát tartjuk szem előtt (149-150). A tárgy kanti fogalmának tanulmányozása során centrálisnak bizonyul Komorjainál egy olyan kanti elképzelés, mely – Husserltől kezdve – úgyszólván az egész fenomenológiai tradíció számára meghatározónak számít: a *sematizmus*. Komorjai szerint a séma kanti képzete az, ami a merev elválasztásra építő hülomorfikus modellt (tartalom és forma szilárd megkülönböztetését) lehetetlenné teszi; ez lesz az a fogalom, „amelyen a Kant által felvázolt tárgyi spektrum mintegy átfordul. Ez lesz az a pont, amely egyenlő távol áll a spektrum két végpontjától, tehát amelyről a legtöbb joggal mondhatjuk el: sem az egyik, sem a másik végponttal nem azonos” (167). Egy olyan elképzelésről van szó, mely biztosítja annak teoretikus feltételeit, hogy láthatóvá tegyünk a spektrum végpontjainak (szemlélet és fogalom, tartalom és forma, empirikus és apriori) egymásba való olvadását, a kérdéses szférák és fogalmak átmenetét és átfordulását egymásba.

A harmadik rész az érzékiség problémáját állítja a középpontba; azonban, az előző rész eredményeire és következtetéseire építkezve, azt mutatja be, hogy hogyan árnyalódik egymásba érzékiség és fogalmiság, hogy az érzékiséget hogyan hatják át kezdettől fogva konceptuális elemek – és fordítva: miképpen von maga után érzékiséget a forma, a fogalmiság, még a legáltalánosabb szinten is. A rész (6. fejezet) Kant-elemzésekkel indul; Kant alapján mutatja meg, hogyan van jelen a szemlélet a fogalomban és a fogalom szemléletben. Ezt követően, a szerző saját belátásaira alapozott fenomenológiai leírások mellett, a rész további fejtegetései (7. fejezet) döntően Husserl és James gondolatainak vizsgálatával foglalkozik; ezekre támaszkodva jut el Komorjai saját téziseinek, felvetéseinek kifejtéséhez és megvilágításához. Behatóan vizsgálja Husserlnél az eidetikus látás (és speciálisan az eidosz) fogalmát; azt, hogy milyen módon vagyunk képesek a szó szigorú értelmében véve valami általánosat látni; majd valamivel később

tárgyalja a kategoriális szemlélet elméletét, mely a logikai, kategoriális formáknak és viszonyoknak az érzéki tapasztalatban való (fundált, tehát megalapozott) megjelenéséről szól. Majd részletesen tárgyalja William Jamesnek az elemek és relációk közvetlen tapasztalatával („érzéssel”) foglalkozó koncepcióját. James szerint a tapasztalatban megjelenő elemek közti kapcsolatok nem az elmében, hanem odakint, magukban a dolgokban léteznek, és ezt (ezeket az objektív viszonyokat) ténylegesen tapasztaljuk is (231).

Komorjai szerint azonban James a relációkról szóló tanításában összemos olyan adottságokat, amelyeket Husserl, a „kategoriális észlelés” címszava alatt viszont gondosan elkülönít (232). A szerző szerint James teóriájával kapcsolatos másik alapvető nehézség az, hogy előfeltételez egy olyan kezdeti fázist a tapasztalatfolyamban zajló differenciálódás során, mely bizonyos módon teljesen homogén (differenciálatlan), és a benne lévő elemek nem érintik egymást, ahogy a tőlük (elvieken) „független” valóságot sem (247). Ilyen állapot azonban – mondja Komorjai – nincs a tapasztalatfolyamban. Ez pusztán fikció, ugyanolyan mitologikus elképzelés, mellyel James a szenzualistákat vádolja (248). Mintha az ősi mitologikus kozmológiák, vagy éppen konkrétan Hésziodosz *Teogóniájának* a világ keletkezésével kapcsolatos gondolatait⁶ olvasnánk akkor, amikor James arról értekezik, hogy miképpen emelkedik ki a világ, a rend egy minden különbséget megelőző káoszból.

Komorjai ezzel szemben úgy gondolja, hogy nincs egy ilyen eredeti, teljesen differenciálatlan káosz. A tapasztalatfolyamban minden kölcsönös függésben zajlik; nincs abszolút differencia és indifferencia, minden egymástól függ, egymásra vonatkoztatott; a differenciálódásnak, az alakulásnak nincs kezdete, sem vége, és nincsenek bizonyos szempontból egyszer s mindenkorra rögzített mozzanatai sem. Ahhoz, hogy ezt érthetővé tegye, Husserlnek az összeolvadásról (*Verschmelzung*), a függő és független részekről és a kölcsönös fundációról szóló, a *Logikai vizsgálódásokban* előadott megfontolásait veszi szemügyre közelebbről (238-240, 258-262). Komorjai, Husserl saját sorainak szoros interpretációja alapján, azt próbálja megmutatni, hogy magánál Husserlnél az összeolvadás előfeltételezi a végeredményt, függő és független részek (egy egész önállóan mozzanatai [pl. egy szék színe] és fizikailag is elkülöníthető alkotórészei [pl. egy szék lába]) között nincs abszolút különbség, és rész és egész kölcsönösen, körben forgó viszonyban fundálják, tehát alapozzák meg egymást.

A harmadik rész utolsó egységének („Az élményfolyam mint érzéki totalitás”, 262-266) végkövetkeztetései ezekre a fejtegetésekre épülnek. Közvetlenül megtapasztalt forma, a forma által közvetített szemlélet, közvetlenség és közvetettség egymásba fonódása, mindent átható

⁶ „Elsőnek jött létre Khaosz, majd Gaia követte, / szélesmellű Föld, mindennek biztos alapja”

körköröség: ezek az érzéki totalitás döntő jellemzői. Ezekben a gondolatmenetekben az érzéki totalitás a korábban már korábban emlegetett escheri szerkezettel kerül a szemünk elé: a konstituált egészt előfeltételező részek, a konstituáló részeket retroaktív módon meghatározó és módosító egész, a szinteknek, a mozzanatoknak és kapcsolatoknak minden hierarchikus viszonyt felbomlasztó egymásba hajlása. Ebben a tapasztalati folyamatban semmi sem rögzített, határtalan nyitottságot és mozgékonytságot találunk mindenütt.

Ezeket az eredményeket fogja teljes egészükben kibontani és következetesen végiggondolni a mű utolsó, negyedik része („Az áramló folyam”). Ebben a részben Komorjai mindenekelőtt a *radikális újdonság keletkezését (illetve tapasztalatát)* próbálja meg megmagyarázni a korábbiak alapján. Ebben a magyarázatban kulcsfontossággal bír egy olyan fogalom, mely végigkísérte a mű eddigi gondolatmenetét, fejtegetéseit is, amely azonban csak itt jelenik meg teljes mélységében: nevezetesen az *ugrás* fogalma. Ehhez elsősorban a körköröség, a kölcsönös függés és a nem-jólfundáltság korábban exponált és részletesen tanulmányozott fogalmai lesznek segítségére. A keletkezési folyamatot egy körív két felével írja le („az adott szerepe”, „a rész genezise”, 280-289). A keletkezés során a végeredményt, mint egészet, bizonyos módon előfeltételezzük, illetve megelőlegezzük, anticipáljuk. Másfelől viszont ennek az egésznek a részei az egészben betöltött helyüket, funkciójukat, körvonalait csak utólag, az egész megszilárdulásával nyerik el. A keletkezés egy diakronikus, paradox temporális struktúrával bír: a rész meghatározza az egészet, az egész a részeit, végig a genezis, a létrejövés eseménye során. Ennek során emelkedik ki a folyamatból a radikális újdonság: a folyamat végén a részek és maga az egész más, új értelemmel bír, mint annak kezdetén.

Az újdonság születésének világossá tételében fontos szerepet játszik Komorjainál a *differenciálszámítás* filozófiai jelentőségének beemelése a gondolatmenetbe (298-310). A szerző szerint a folyamatos változás jelenségének megértésében a differenciálszámítás alapvető segítséget nyújthat számunkra. Ezt az elképzelését Bergson álláspontjával szemben fejti ki. Bergson szerint a differenciálszámítás nem képes a folytonos változás, a mozgás leképezésére, adekvát magyarázatára, s ezzel összefüggésben: a Zénón-paradoxon megoldására.⁷ Bergson szerint a differenciálszámítás diszkrét, stacionárius egységekből próbálja meg összerakni a folytonosságot, a folyamatos változást, ami lehetetlen. Ezzel szemben Komorjai szerint a differenciálható függvény fogalma nagyon is alkalmas arra, hogy megvilágítsa számunkra a pillanatnyi változás

⁷ Mely szerint a kilőtt nyílvevőnek egy helyben, mozdulatlanul kellene állnia a levegőben; mivel ha egy meghatározott pillanatban a nyílvevő a tér egy fix helyén tartózkodik, akkor, ha a pillanatnak nincs kiterjedése, a nyílvevőnek „sincs ideje” arra, hogy elmozduljon. Ugyanez belátható a nyílvevő összes többi, az adott pillanat szempontjából rögzítettnek tekintett helyzetére.

(pillanatnyi sebesség, illetve mozgásállapot) fogalmának értelmét, egyáltalán a folytonos változás jelenségét. Nem az történik, mint amit Bergson mond: hogy a differenciálszámítás elszigetelt, kiterjedés nélküli pontokból próbálja meg összerakni a folytonosságot, a folytonos változást, hanem éppen ellenkezőleg: a differenciálszámítás *a pillanatnyit a kiterjedt révén teszi érthetővé*, a pillanatnyihoz mint határértékhez való végtelen közeledés révén.

Valójában a helyzet azonban még ennél is összetettebb. A differenciálszámítás, mondja Komorjai, még ezt az ellenkező, a bergsonival ellentétes redukciót sem hajtja végre: ugyanis nem korlátozódik a pusztán differenciálható függvények fogalmára (305). A függvényanalízis ismeri ugyanis a *nem differenciálható függvény* típusát is, amikor a függvényben szakadás áll be, a függvény megugrik. Az ilyen szakadásos, nem differenciálható függvények matematikai fogalma révén próbálja meg Komorjai a tapasztalat újdonság geneziséét jobban érthetővé tenni. A matematikai példának, a differenciálszámításnak azonban – mint mondja – határai vannak. Mindenekelőtt két pont utal ezekre a határookra. Egyfelől: az ugrást tartalmazó függvény két értéke mindig összemérhető. Ez azzal függ össze, hogy a differenciálszámításban értékek egy adottnak vett halmazát előfeltételezzük. A tapasztalatban azonban nincs semmi végérvényesen adott, rögzített; és az ugrás előtti és utáni állapotok nem összemérhetők egymással. Másfelől a változás során, még ha szakadások állnak is be a függvényben, alapul veszünk egy időtengelyt, mely monton módon halad előre, és amelyhez képest a szakadást is el tudjuk helyezni. A tapasztalati újdonság genezisében azonban ilyenről nincs szó. Komorjai *kettős ugrásról* beszél: megugrik a tartalom, és megugrik maga az idő is (299, 310).

Folytonosság és ugrás fogalmai, fenoménjei, elválaszthatatlanul összekapcsolódnak egymással. Az ellentétek folyamatosan beleolvadnak egymásba; a jelenségeket, az eseményeket mindenütt folytonosság, illetve a szinkron differenciáció (az ellentétes végleteket, mint végpontokat tartalmazó spektrum két végpontja felé egyszerre szétnyíló differenciálódás folyamata) jellemzi. Ugyanakkor az időbeli keletkezést nem csak a folytonosság, hanem az ugrás is lényegi módon meghatározza: a folyamatos alakulás során repedések, kihagyások támadnak az időben; a formálódó esemény értelme egyik pillanatról a másikra radikálisan átalakul. Ezek az átalakulások, átfordulások (a korábban emlegetett, a tapasztalat minden szintjét és mozzanatát meghatározó *reflexió* alapján véve ezeknek felel meg) Komorjai szerint *nem az időben mennek végbe* (311).⁸ Ha egy folyamatos függvénnyel akarjuk ábrázolni a változás folyamatát, akkor az ugrás azt jelenti, hogy a függvény egy ponton megszakad, és teljesen más értéket vesz

⁸ A szóban forgó alrész címe a következő: „Cirkularitás és időbeli ugrás” (311-315). Ennek a résznek azonban az alapkövetkeztetése az, hogy az említett ugrások nem az időben mennek végbe, hanem éppenséggel az idő kihagyásaiként foghatók fel.

fel a következő ponton (299). *A radikális újdonság ezekben az ugrásokban áll elő.* Mint amikor a hosszan szemlélt kirakósjáték értelme hirtelen megvilágosodik számunkra.

Folytonosság és ugrás fogalmainak kapcsolatáról, összetartozásáról még a következőket kell megemlítenünk. Az ugrás fogalma némiképp aszimmetrikus viszonyban áll a folytonossággal; az ugrás javára. Először is: Komorjai szerint a létükben kölcsönösen függő elemek csak úgy tudnak keletkezni a tapasztalatban, ha a keletkezésük alapjául szolgáló időben apró ugrások, biccenések vannak, ha maga az idő időről-időre megbicsaklik, döccen egyet. Egyébként, mint Komorjai mondja, a keletkezésben lévő elemek között nem lehetne körkörös, kölcsönös kapcsolat, és csak feltételező és feltételezett viszonyában állhatnának egymással. Másodszor: a szerző szerint ezek az észrevehetetlen ugrások (melyeket „rövidzárlatoknak” is nevez) a folytonossághoz is lényegileg hozzátartoznak. A szinkron differenciáció, a kölcsönösen függő elemeknek a kontinuum spektrum két vége felé való fokozatos, egyidejű szétnyílása ilyen észrevehetetlen, apró ugrásokban megy végbe. Ez utóbb említett két motívumra utal a mű címe is, („Idő és folytonosság”).

A mű Utószava tapasztalat és nyelv viszonyával foglalkozik. Ezzel kapcsolatos megállapításai összhangban állnak a könyv korábbi szakaszaiban mondottakkal; tulajdonképpen azokból érthetők meg. Tapasztalat és nyelv nem különülnek el egymástól élesen, hanem áthatják egymást; a nyelvi és a tapasztalati elemek kölcsönösen befolyásolják, meghatározzák egymást. A nyelv (a nyelvi elemek), a tapasztalathoz hasonlóan, egy nem-jólfundált sokaság. Ez azt jelenti, hogy a nyelv alkotórészei, illesztékei szintén kölcsönösen (körkörösén) alakítják ki, formálják meg az általuk és belőlük felépülő értelmeket, nyelvi jelentéseket. Ennek során tapasztalati és nyelvi értelem pillanatra sem különülnek el egymástól; a kettő olyan rendszert alkot, hogy a két szféra (nyelv és tapasztalat) elemei megszakítatlan játékban, állandó kölcsönhatásban vannak egymással.

*

Végezetül fontosnak tartom megjegyezni, hogy érdemes csínján bánnunk Komorjai könyvének egyik központi fogalmával, a reflexió általa adott értelmezésével. Hangsúlyozni szeretném: ez nem a hagyományos jelentésében vett reflexió. Komorjainál nem arról van szó, hogy a tudathoz ugyanolyan módon egy állandó reflexív irányultság társulna, mint egyes olvasatok szerint Brentanónál, vagy Dieter Henrichnél. A műben előforduló reflexiót szerintem inkább proto-reflexiónak kellene neveznünk; a tapasztalat egy olyan lényegi sajátosságának, amely megalapoz és előkészít minden magasabb rendű reflexív irányultságot.

Komorjai László könyve összességében véve valóban az egyik legjobb, leginnovatívabb mű, ami a hazai fenomenológiai (általában: filozófiai) irodalomban az elmúlt évtizedekben íródott. Gondolatmenete időnként valóban nehezen érthető, de mindenképpen megéri a fáradságot: alapvető filozófiai felismerésekhez jut általa az olvasó a tapasztalat filozófiai elméletével kapcsolatban. Komorjai valóban óriási erőfeszítéseket áldozott arra (ha jól értettem, a mű több évtized munkájának eredménye – tehát az elmúlt több évtizedben), hogy megmutassa nekünk: a tapasztalat nem annyira egy szépen takarosán elrendezett, egymásra épülő szintekből álló ház, mint inkább egy gigantikus gordiuszi csomó; s a szerző – úgy gondolom – részben ki is oldotta ennek a csomónak egyik-másik bogát. Olyan könyvről van szó, melyet véleményem szerint mindenképpen hozzáférhetővé kellene majd tenni a nemzetközi közönség számára is, angol fordításban (hogy minél szélesebb publikumot elérjen).